

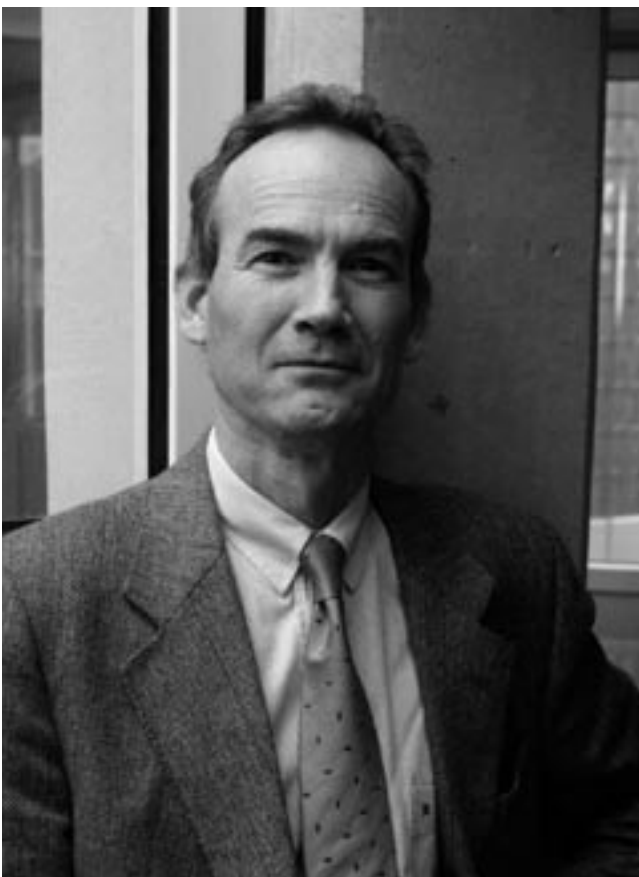
Dr. P.J. Knegtmans over de KNAW in en vlak na de oorlog

‘Formele bezwaren indienen, traineren, rekken was het beleid’

Uitzonderlijk was de manier waarop de Akademie de oorlog doorkwam niet. Slechts negen leden zegden hun lidmaatschap op, de overblijvers boden bureau-cratisch verzet tegen de Duitse maatregelen. De twee joodse leden werden er uiteindelijk desalniettemin uit gezet, net als een aantal bestuursleden. Verder liep vrijwel alles gewoon door, en werden de bijeenkomsten goed bezocht. Het nazi-plan de Akademie maar op te heffen werd door twee nazigezinde leden tegengehouden. De zuiveringen na de oorlog verliepen erg stilletjes.

Eén rustend lid zegde direct op toen de Akademie het predikaat ‘Koninklijk’ moest inleveren. Dat was al snel na de bezetting, naar aanleiding van Anjerdag, 29 juni, de verjaardag van prins Bernhard. Alleen de emeritus

P.J. Knegtmans

hoogleraar Romeins recht J.C. Naber, KNAW-lid sinds 1906, zag daarin reden te vertrekken. In 1945, hij was inmiddels 87, wordt in het jaarboek over hem gemeld: ‘aanvaardde het rustend lidmaatschap weder’.

Alle jaarboeken en Akademieverslagen uit de Tweede Wereldoorlog las dr. Péjé Knegtmans voor zijn bijdrage aan de op 2 december gehouden studiedag ‘De KNAW en de Nederlandse wetenschap tussen 1930 en 1960’. Moeiteloos en met verve strooit hij in zijn kamertje bovenin het PC Hooftuis van de Universiteit van Amsterdam urenlang met namen, data en gebeurtenissen. Heel af en toe wordt het stapeltje systeemkaarten (‘met zoeken is het soms lastiger dan wanneer het in de computer zit, maar deze kun je om je heen uitspreiden’) erbij gehaald, maar eigenlijk zit alles in Knegtmans’ hoofd.

Opgevolde gaten

Knegtmans (53) is de universiteitshistoricus van de UvA. Hij werkt op dit moment aan een geschiedenis die begint in 1632 bij het Athenaeum Illustre, de voorloper van de universiteit die officieel pas in 1877 gesticht werd, en die doorloopt tot 1960. In 1998 verscheen van zijn hand al *Een kwetsbaar centrum van de geest. De Universiteit van Amsterdam tussen 1935 en 1950*. Academisch Amsterdam in de oorlog was dus al bekend terrein voor hem. Maar er zijn verschillen tussen een universiteit en een academie van wetenschappen. In dit geval ook op een cruciaal punt. De Akademie telde niet meer dan twee joodse leden, terwijl de Amsterdamse universiteit juist heel veel joden in dienst had. ‘Meer dan aan alle andere universiteiten bij

elkaar,' vertelt Knegtmans. 'In november 1940 werden alle joden uit hun functie ontheven. Een paar maanden later werden ze officieel ontslagen. Dan in '41-'42 verdwijnen er ook mensen op politieke gronden. Tijdelijke leeropdrachten, de gaten die ontstaan waren vanwege de ontslagen joden werden op de UvA vanaf 1942 vaak niet meer opgevuld. Wie zich enigszins op waarde schatte, solliciteerde niet op een vacature. Maar de Akademie koos in 1942 nog nieuwe leden.'

Eind van dat jaar werden de joodse leden uit de Akademie gezet. De een was de in 1869 geboren Ernst Julius Cohen, een leerling van Nobelprijswinnaar J.H. van 't Hoff, die tot 1939 hoogleraar scheikunde in Utrecht geweest was. Cohen was een rustend lid. In 1944 werd hij opgepakt door de nazi's. Hij kwam om in Auschwitz.

Kat- en muisspel

Het andere joodse lid, Eduard Maurits Meijers, zou de oorlog wel overleven, ondanks jaren gevangenschap in Westerbork, en uiteindelijk Theresienstadt.

Knegtmans: 'Het was Meijers om wie de studentenstaking in Leiden ging. Cleveringa hield zijn beroemde toespraak in november 1940 tijdens het college-uur van Meijers.' Meijers was hoogleraar Nederlands burgerlijk recht en internationaal privaatrecht. Hij was in 1940 al dertig jaar verbonden aan de universiteit van Leiden, en er ook decaan en rector magnificus geweest. Cleveringa las onder meer de ontslagbrief van zijn leermeester

Het was Meijers om wie de studentenstaking in Leiden ging

voor. De dag daarop staakten de studenten, en sloten de Duitsers de universiteit. Het onderzoeksinstituut van de Leidse rechtenfaculteit heet nog steeds het E.M. Meijers Instituut.

Knegtmans gelooft overigens niet dat latent antisemitisme er de oorzaak van was dat er maar twee joden lid van de Akademie waren. Hij schrijft het eerder toe aan het coöptatiesysteem. 'De hele afdeling Letterkunde werd beheerst door Leiden en Leidse hoogleraren,' zegt hij, 'en je had daar weinig joodse hoogleraren.'

Het algemene beeld van hoe de Akademie handelde tijdens de oorlog wijkt niet erg af van hoe het elders ging, volgens Knegtmans. Het dagelijks functioneren ging

Ernst Julius Cohen

gewoon door. Er werd geld verdeeld, er werd geadviseerd over welke tijdschriften in tijden van papierschaarste wel en niet moesten blijven, subsidieverzoeken werden behandeld enzovoort. 'Niet veel mensen hebben opgezegd of bedankt. Als het gebeurt, is het ofwel omdat de Akademie de werkzaamheden voortzet, of het verwijderen van leden wordt als reden gegeven. Het ging, naast Naber die meteen vertrok, om twee leden van de Afdeling Letterkunde, later nog een derde en vijf leden van de Afdeling Natuurkunde, onder wie de sterrenkundige Oort.'

Er werden ook wel pogingen gedaan de Duitsers te dwarsbomen. 'In juni '41 kwam er een brief binnen bij de Akademie waarin duidelijk gemaakt werd dat de maatregelen tegen het joodse personeel ruimer geïnterpreteerd moesten worden dan de Akademie gedaan had', zegt Knegtmans. 'Paul Scholten, indertijd algemeen secretaris van de Akademie, ging toen volgens dezelfde algemene lijn te werk als aan de UvA. Hij was daar hoogleraar en de instigator van het beleid dat de universiteit voerde: formele bezwaren indienen, traineren, rekken, vragen stellen in de trant van "hoe moeten we nagaan wie er joods is en wie niet", zeggen dat het reglement niet voorzag in ontslag, et cetera. Akademieleden konden ook niet ontslagen worden natuurlijk, ze waren lid voor het leven. Dat heeft zo doorgesudderd tot 1942.'

‘Maar ze waren bij het ministerie natuurlijk niet achterlijk. Op een gegeven moment kwam er een telefoontje dat de Akademie nu heel snel met de gegevens moest komen, omdat er anders maatregelen tegen bestuursleden en de Akademie als zodanig zouden volgen. Scholten is dat voorjaar als hoogleraar ontslagen, en ook als algemeen secretaris van de Akademie, en als secretaris van de Afdeling Letterkunde. De joodse leden zijn gewoon geschrap.’

Rond de benoeming van nieuwe leden werd een soort kat-en-muisspel gespeeld, waarbij de secretaris-generaal van het departement ‘Opvoeding, Wetenschap en Cultuurbescherming’ een hoofdrol had. Die secretaris-generaal, de ‘minister’ van dat moment, was Jan van Dam. Knegtman heeft uitvoerig onderzoek naar hem gedaan. Er hangt zelfs een foto van vlak na de oorlog van Van Dam op zijn kamer. Van Dam wordt onder schot gehouden door iemand van de Binnenlandsche Strijdkrachten. Knegtman: ‘Hij was hoogleraar Duits, en een sympathisant van het Derde Rijk. Vooral het vitalisme en de belangstelling voor de Oudgermaanse geschiedenis van de SS spraken hem erg aan. Van Dam heeft zich in november 1940 laten benoemen tot secretaris-generaal.’

Germaans verleden

‘Dat was nadat hij een plan geschreven had over hervormingen in het Nederlands onderwijs. Waarschijnlijk was dat op verzoek van zijn vriend G.A.S. Snijder, een hoogleraar archeologie die meteen aan het begin van de bezetting in een klein clubje rond rijkscommissaris Seyss-Inquart zat, en zich opgeworpen had om plannen voor het nazificeren van het onderzoek te maken. Van Dam beklemtoonde in zijn hervormingsplan natuurlijk het belang van het Nederlands en het Duits, en de samenhang in het Germaanse verleden. Het bijzonder onderwijs moest maar afgeschaft worden. Het plan was zo geschreven dat het een open sollicitatie was, en hij werd dus ook benoemd. Maar hij kreeg veel minder steun dan hij gedacht had. Meteen nam hij ook alweer afstand van zijn eigen plannen, en deed het voorkomen of hij de Duitsers nog enigszins in het gareel probeerde te houden. Dat kon omdat niemand in het veld wist van dat plan. Van Dam had helemaal geen politieke ervaring, en het liep allemaal anders dan hij wilde. Ook de loyaliteitsverklaring die hij in 1943 invoerde, leverde helemaal niet de rust op waarop hij hoopte. Op den duur keerde hij zich zelfs tegen de uitvoering van zijn eigen plannen, omdat hij bang was dat het onderwijs anders totaal in elkaar zou storten.’

In Van Dams plan kwam de KNAW overigens helemaal niet voor. ‘Zo belangrijk was de Akademie natuurlijk ook niet’, zegt Knegtman. Maar Van Dam moest wel de benoeming van nieuwe leden en bestuursleden bekrachtigen. Op die manier probeerde hij invloed te krijgen op de Akademie. Knegtman: ‘In april 1941 waren er acht nieuwe leden voor de Afdeling Letterkunde, waarvan er vier onaanvaardbaar waren voor de Duitsers. Onder anderen de grootvader van onze minister Donner, die zelf minister geweest was, en de historicus Geyl. Ook het

Even stilletjes verdwenen de gezuiverde leden uit de annalen

lidmaatschap van de neerlandicus Van Haeringen wilde Van Dam niet bekrachtigen. Hij stelde voor om in diens plaats de germanist J. Scholte te benoemen, zijn eigen leermeester. Waarna er dan weer uitwisselingen volgden over bijvoorbeeld de reglementaire wijze waarop de leden gekozen waren, en dat men als Akademie niet de vrijheid had daar verandering in te brengen, enzovoort.’

Eduard Maurits Meijers

Tijdens de oorlog was in het Trippenhuys een post van de 'Kunstbeschermingsdienst' gevestigd

'In '42 zijn er ook nog nieuwe leden gekozen, maar die benoemingen zijn allemaal nooit bekrachtigd. Daarna gingen de formaliteiten trouwens opvallend genoeg niet meer op. Waar eerst het reglement nog verkiezingen voorschreef en men daar zo sterk aan vasthield, wordt er na 1942 niet meer of blanco gestemd. Van Dam weigerde ook om J. Huizinga te herbenoemen tot secretaris. Daar suggereerde hij dan weer L.J. van Apeldoorn voor, een NSB'er die hoogleraar rechtsgeschiedenis was.'

Van Apeldoorn is een van de 'foute' leden die na de oorlog geruisloos zijn afgevoerd van de ledenlijst. 'Maar hij had zich de hele oorlog niet laten zien', vertelt Knegtmans, 'ik heb er speciaal op gelet in de verslagen. Ook de anatoom De Burlet kwam nooit.' Terwijl de bijeenkomsten bijna de hele oorlog doorgingen, tot de zomer van 1944, al was het gemiddelde aantal bezoekers tegen die tijd teruggelopen tot tien à vijftien, in plaats van de gebruikelijke dertig à veertig. 'De wiskundige Weitzenböck, van oorsprong een Oostenrijker, kwam wel. Die vroeg dan bijvoorbeeld of de *Proceedings* nog wel in het Engels konden verschijnen.' Voor het Leidse lid F. Muller kwamen de zuiveringen te laat, die was al overleden. Hij had wel geprotesteerd tegen het serieuze plan van G.A.S. Snijder om de Akademie maar op te heffen.

Daarin vond Muller Jan de Vries aan zijn zijde. De

Vries, hoogleraar talen en culturen van Oudgermaanse volkeren en Akademielid sinds 1935, was in de oorlog zeer actief voor de nazi's. Hij was zelfs een tijdje waarnemend president van de Kultuurkamer. Knegtmans: 'Muller en De Vries wilden toch de continuïteit bewaren.'

Mejuffrouw mr. Tellegen, secretaris van de koningin, liet weten dat men geen antwoord hoefde te verwachten

Veel instituten had de Akademie niet indertijd. Maar drie: het Hubrecht Laboratorium, het Herseninstituut waar wonderlijk genoeg nog tot 1942 joodse onderzoekers konden blijven, en het Centraalbureau voor Schimmelfcultures, dat de hele oorlog gewoon door is blijven draaien. Maar je had wel allerlei commissies, zoals voor dialecten en naamkunde en volkscultuur (die later op zouden gaan in het Meertens Instituut). Dat vonden Muller en De Vries belangrijk, en ze hadden zoveel gezag dat de Akademie niet werd opgeheven. Overigens ging het in Duitsland net zo. Gek genoeg was Van Dam vervolgens weer bang dat de Akademie zelf de zaak plat

zou leggen. Dat had weer te maken met plannen voor een Rijksinstituut voor Nederlandse taal en volkscultuur. Meertens, naar wie het Meertens Instituut genoemd is, lag daar dwars in, de Akademie wilde ook niet. Enfin, daar is uiteindelijk niks van terechtgekomen.'

Over vrijwel niets is erg openlijk gerapporteerd bij de Akademie. Er zijn ook geen dingen rechtgezet. De jaarboeken uit begin jaren veertig bevatten gewoon ineens de joodse en opgestapte leden niet meer. Even stilletjes verdwenen de gezuiverde leden, onder wie dus ook Jan de Vries, uit de annalen. Er wordt alleen verteld dat de zuiveringscommissie tot een beslissing gekomen is, maar niet welke beslissing dat dan was. Van de leden die opgezegd hadden, wordt vervolgens alleen in een voetnoot gemeld dat ze het lidmaatschap weer aanvaard hebben. Ook aan de bekrachtiging van het lidmaatschap van degenen die in 1941 en 1942 gekozen waren, werden geen woorden vuilgemaakt.

Zo bleef het lidmaatschap van E.J. Dijksterhuis, de wetenschapsfilosoof van het beroemde boek *De mechanisering van het wereldbeeld* jaren in de lucht zweven. Knegtmans: 'Dijksterhuis was in 1941 al gekozen, maar in april 1944, toen er eigenlijk echt alleen

nog nationaal-socialisten benoemd werden en er alleen studenten waren die de loyaliteitsverklaring hadden getekend, aanvaardde hij nog een leeropdracht wetenschapsgeschiedenis aan de UvA. Dat was echt *not done*. Dijksterhuis was zo wereldvreemd en had zich zo onhandig uitgelaten dat een Akademielidmaatschap eigenlijk niet meer kon. Dat vonden achtereenvolgende ministers. Gielen van de KVP zag alleen geen gronden de bekrachtiging te weigeren. Dijksterhuis was wel nog leraar op een HBS, en daar niet gezuiverd. Na de oorlog moest de koningin weer haar handtekening zetten, en Gielen voegde alle stukken bij zijn opmerking dat hij geen weigeringsgrond had. Dat werd goed begrepen, want er kwam gewoon geen antwoord meer van de koningin op vragen van de Akademie. Dat heeft een hele tijd geduurd. Tot mejuffrouw mr.

Tellegen, de beroemde secretaris van de koningin, liet weten dat men geen antwoord hoefde te verwachten. Later, in 1950 is Dijksterhuis alsnog lid geworden.'

Die brieven, net als veel andere, bleken bij de KNAW niet te vinden, Knegtmans kreeg ze net op tijd voor zijn lezing van het Ministerie van Onderwijs.

Liesbeth Koenen

Royal Netherlands Academy of Arts and Sciences

The Heineken Prizes, 150,000 US dollars each, reward outstanding scientific achievement in the fields of **biochemistry and biophysics, medicine, history and environmental sciences**. These biennial prizes are offered by the Dr H.P. Heineken Foundation and the Alfred Heineken Fondsben Foundation.

The selection of the prizes is entrusted to the Royal Netherlands Academy of Arts and Sciences.

Call for Nominations

Leading scientists and scholars have been honoured by the Academy for their pioneering research, such as:

Paul Nurse
Dr H.P. Heineken Prize for Biochemistry and Biophysics

Eric R. Kandel
Dr A.H. Heineken Prize for Medicine

Peter Gay
Dr A.H. Heineken Prize for History

Paul R. Ehrlich
Dr A.H. Heineken Prize for Environmental Sciences

Deadline for nominations is 1 January 2004

For more information about the nomination procedure, visit our website www.knaw.nl/heinekenprizes

OR CONTACT US AT:

Royal Netherlands Academy of Arts and Sciences
Phone: +31 (0)20 5510 759
E-mail: heinekenprizes@bureau.knaw.nl

Heineken Prizes 2004

